

ՕՏԱՐԻՆ ԿԱՐԾԻՔԸ

ՎԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՒԻ ՏՐԱՊԻԶՈՆ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԱՐԵՎԻԿԱՆԵՐԵՐ

Կ. Պոլիս, Գեղամբեր

Շաբ. եւ վերջ (*)

Իսկապէս, Փարզիստանում եւ ամէն տեղւորում ուր Քրդերը մեծ մասամբ գետեղուած են, պայմանները այնպէս դատաւորուած են որ ոչ թէ տաճիկ կառավարութիւնն է կառավարողը, այլ Քրդերի գլխաւորները, եւ այն էլ անգու թ կամայականութեամբ ։ Աննպատակ է եւրոպացի ինթերցողներին պատմել այնքան յաճախ պատահած սոսկալի բռնաբարութիւնները որոնք համազգեստեալ Քրդերը գործ են զընում քրիստոնեաների վրայ (այն ցեղերը ուրիշ մերժում են Համիտի գառնիքը, ընդհանրապէս չեն ընդունում իրենց կէսի չափ վտանգաւոր չեն) ։ Ամերից ստիպւած է հաստատենք որ հազարաւոր թուրքերից որոնց հետ այս կէտի վրայ խօսել եմ, մի հատն անգամ չեմ գտել որը կարելի կամարար նկատող որ այս կարգադրութիւնը կամ թէ լուեւայն գոյէր նրան, բողոքողին հակառակ, այդ քայլը ամենատուր կերպով դատաւարտուեցաւ, եւ ցոյց տրուեցաւ այն մեծ սխալներից մէկը որ երկար ժամանակներից ի վեր գործած է թուրքիւն ։ Լուեւ օրինակի համար թէ ինչպէս են մտածում Համիտիէներ ժամանակ երբեք անսարգ սպաները ։

« Ամօթ չէ՞ սա, ասում են ինձ, որ մեզ ընկեր են անում, ա՛յ յո, մինչեւ անգամ մեզ ստորագաս են անուանում այնպիսի արդդկանց որոնք ոչ հայուել գիտեն, ոչ կարգալու գրել, որոնք ընդհանուր մարդկային եւ ընդհանրական պատուի զգացման ոչ մի նշոյլ չունին, որոնք ինչպէս ամէն մարդ գիտէ, այնչափ ա ազգաութիւններ եւ մինչեւ անգամ ոճրագործութիւններ, անասնման սառնարիւնութեամբ, յաճախ նաեւ ամենազատ կերպով կատարուած սպանութիւններ ունին իրենց խղճի վրայ, որոնք ոճրագործութիւնը իրեն արհեստ դարձաւորում են ։

» Տես՛ք, պարոն Տոքթոր, ասում էք ինձ մի անգամ մի սպալ, այստեղ նստած էք Համիտիէներ մի գնդապետ որ մի նշանորդ աւազակ է եւ իր Համիտիէներին հետ ամէն մի կարաւան կողոպտում է՝ նրան ամենաբարձր իր քնոր իրերով մասնից թխթիւ անցնելով, աւասանց այլեւայլու թխթիւ նրանց պիտի կողոպտէր եթէ նոքա զինուորական պաշտպանութեան տակ չգտնուէին, եւ կառավարութիւնը այս բոլորը բխտէ, եւ ստիպուած է լուեւայն համբեր, որովհետեւ նա բաւականաչափ գիտնորներ չէ ուղարկում այս յեղուկակը դատաւարներ քաշելու (ստաբիլութեան վերականգնում) ։

ցու Պ. Բասթր Զարեքը սիրում է Քրդերին ներկայացնել իրեն ասպետական տրամադրութիւններով մի ժողովուրդ, եւ համաձայնում եմ նրա հետ, միայն թէ « ասպետական » է առաջ աւելցնելով « աւազակ » բառը ։

« Մէնմէն էֆէնտի, եթէ այս Համիտիէ Քրդերը ձեր ներկայութեան մի օտար կարաւանի վրայ յարձակուեն եւ նրան կողոպտեն, դուք ի՞նչ կ'անէիք այն ժամանակ, կը պաշտպանէիք կարաւանը եւ պէտք եղած դէպքում աւազակների վրայ կրակ կ'անէիք » ։

« Ասում եմ մի՛ արտաքին պատասխանում էր Մէնմէն էֆէնտի զստնութեամբ, դա ինչ չափ սուղի կը նստէր խիստ արդիւնաւոր է Համիտիէների վրայ կրակ անել կամ առհասարակ նրանց հետ կռուի բռնուիլ ։ չէ՞ որ նոքա զինուորներ են, մեր ընկերներն » ։

« Եւ եթէ ես անձնապէս ձեզ խնդրէի որ օտար կարաւաններ Համիտիէներին առաջ պաշտպանէիք, ի՞նչ կ'անէիք » ։

« Բացարձակապէս ոչինչ, եղաւ պատասխանը, մեզ խիստ արդիւնաւոր է նրանց հետ եւ է կռուի բռնուիլ ։

« Եւ եթէ ես անձնապէս յարձակման ենթարկուել կարաւանը պաշտպանելու համար, ի՞նչ կ'անէիք » ։

« Այո՛, այն ժամանակ ի հարկէ Համիտիէների վրայ, եթէ տեղա ձեզ վրայ յարձակում են եւ սպառնում, պիտի թողնէի որ կրակ անեն, որովհետեւ ես ձեր ապահովութեան հակում եմ միմիայն այս մէկատարի բացատրիկ դէպքում իրաւունք ունիմ, մինչեւ անգամ հըրաման, Համիտիէների վրայ կրակ անելու » ։

Այն եւս աւելորդ է մի որ եւ է մեկնութիւն ։ Բայց ճիշդ միեւնոյն հայեացքներ տարածուած են միւս սպանների մէջ, իսկ հասարակ զինուորոր, պէտք է նրան լուեւ մի որ եւ է Քրդի ամօթալի գործը պատմում է, թէ ի՞նչ հակակարանքով զինուորոր ի՞նչպէս մի « ներողութիւն » ասում է, « զէն, ի՞նչ արած, մի Համիտիէ է » ։ Եւ կարծում եմ ընդհանրապէս որ մեր պետութեան արեւմտեան մասի թուրքերի մէջ մի որ եւ է բաւական որ աւելի ասում եւ անարգուած լինի թան « Համիտիէ » բառը ։

Իսկ բարձր սպանների մէջ՝ « Ի՞նչ էք մտածում Համիտիէների վրէժնորակայն արժանիքի վրայ, ի՞նչ էակարան ծառայութիւններ սպասում էք նրանցից Ռուսիայի հետ ձեր մի կիսի աւելեւ նախը դէպքում (որովհետեւ միայն այնպիսի մի բան կարող է Անատոլիում ի նկատի առնուի) ։

« Դեհ, ասում էք, նրանցից միւր, ես համոզուած եմ, որ եթէ ուսական կողաքնների մի հատիկ վաղու մեր Համիտիէների վաթսուս վաշտի գէմ կըլէ, ամբողջ խումբը իսկոյն փախուսաւ կուտայ » ։

« Եւ ի՞նչ աստիճանի է Քրդերի հաւաքում մութիւնը, ինձ վերայ մի այնպիսի գզգզմունք է գալիս, թէ X. փաշան 10000) տասն կական ոսկի ստանալու դէպքում (մօտ 185000

(*) Տես « Անտիֆոն », Բ. Տարի, Թիւ 3 ։

մարդ) պատրաստ է խոլոյն Ռուսներէ կողմն անցնել) : »

« Ի՛նչ , եղաւ կրկնուած պատասխանը , 40000 ոսկի՛ , այն ժամանակ լաւ սխալուած էր : Արդէն 50000 ոսկիի համար , նա պատրաստ է իր գործը փոխելու : »

Այստեղ ի հարկէ ես չեմ կարող մի անուն յիշել , որովհետեւ ամենափոքր պատմութիւնը պիտի լինէր «աքսոր դէպ ի Սէմէն» — որ ստանում էին բարձր սպաները իրքական կայսերական զորութեան մասին մի այլպիսի քննադատութեան անելիս : Բայց վերիւի գրառումներն են արտայայտուած , որ կանոնաւոր զորաբանակի բարձրագոյն սպաները տաժոււմ են դէպ ի Համբարէ սպաները :

Կառավարութեան մէջ կարծել են զորքը նըրանով մի քիչ լաւանցել , որ այժմ Համբարի վաշտերի բարձր աստիճանները այլոնքն բոլոր գնդապետներէի տեղերը , այլեւս Քրդերու գլխավորներին չեն տալ , այլ կանոնաւոր զորաբանակի սպաներին : Մեր կողմից նկատած էսական արդիւնքը այս փոփոխութեան , ա՛յն էր որ իրենց ունայնստիւթեան մէջ վիրաւորուած զորական գլխավորները ընդգրկմագորութեան են ելել այս սպաների դէմ :

Եւ թէ Համբարիցը բայց եւ այնպէս միշտ այն պիտի անեն ինչ որ իրենց ցեղականներն են հրահանում եւ ոչ իրենց համար բոլորովին օտար եղող տանկական վաշտերի գլխավորներէի տաժը , զորանով անկախելի է կասկած չի :

Իրողութիւնները բառերից աւելի լաւ են խօսում , Դորա համար եւ հինգ ուղւում եմ Ձեզ դիւրի , Տիգրիսի վերին մասում մի ոչ պակաս նշանակալից տեղիք , —այնտեղ ուր աւ Հայաստանի լեռներէից դէպ ի Միջագետքի հարթավայրն է տնուած — պայմանները նկարագրելու Այնտեղ ինչ որ ընկալանաբար յետոյ նկատեցինք , Դայմագամից Համբարիներին իբրեւ հիւրեր առաջարկուեցանք , եւ նաեւ ոչ մի առիթ չունեցինք մեզ ընծայուած այս հիւրասիրութիւնից զանգատուելու : Ուրիշների թուում այնտեղ էր նաեւ տեղական համբարի վաշտերի հրամանատարը , մասնաւոր սպէս սերպիւր մի տանկական գնդապետ : Երբ մենք զայնազամին փոխադարձ այցելութիւն տալուց յետոյ կամենում էինք այս գնդապետին այցելել եւ այս նպատակի համար երբ մեզ մըշտակէս ընկերացող համբարի սպաներին խնդրեցինք մեզ նորա մօտ առաջնորդել , պատճառաբանում էին , թէ նորա տունը չեն ճանաչում : Յետոյ մենք հրամայեցինք մեզ տըրուած Ձեզիւրէից զապիթներին՝ ընկալարանի մեզ ցոյց տալ , սակայն սոքա եւս սկսան ամէն կեղծ խոյս տալ , պատճառաբանելով վերջուպէս թէ նորա բնակարանը սարսափելի հեռու է , — կարճ , մերժում էին (անշուշտ Համբարիներէից վախճանով) մեզ դէպ ի այնտեղ աւազնորդել : Յետոյ մենք շատ մարդկանց հարցըրինք գնդապետի հասցէն , բայց զարմանալի

բան , Ձեզիւրէթում ոչ մէկը չգտնուեցաւ , որ նորա տունը ճանաչէր : Այս բոլորը մեզ չարքիւցցին մի նամակով նորանից ներողութիւն խնդրել իրեն չկարողանալ այցելելնուս համար որովհետեւ ոչ մին տունը մեզ ցոյց տալ չէին ուզում : Ահա այս է Համբարիներէի կարգապահութիւնը , եւ կարելի է մօտադրապէս պատկերացնել թէ ինչպէս սոքա մի լուրջ դէպքում իրենց տանկական հրահանատարներէ հրամաններին անստուգել են , եթէ նորա իրենց ցեղապետներէի հաշիւացներին եւ ցանկութիւններին համաձայն չեն :

Յետոյ դայմագամից խնդրեցինք որ Մուսուլ երթալու համար ճանապարհներին լաւ տեղեակ մեզ մի քանի ժամտարմիններ տալ , որ եւ իսկոյն պատրաստականութեամբ խոստացուեց : Այդ բանից անմիջապէս յետոյ Համբարի գլխավորը Մուսաֆա փայալի օգնականին եւ փոխանորդին անմիջապէս մի այցելութիւն , որի միջոցին մի սուրհանդակ ներս մտաւ դայմագամի կողմից անելով՝ «Իբրմանացիներ դէպ ի Մուսուլ գնալու համար զապիթներն են ուզում , կարող չեմ տալ» (սուրհանդակը մեծ եւ մութ սենեակում հազիւ կից կարող էր ինձ տեսնել) : Եւ իսկ այս անկարող էր ինձ ճանաչել : Ուրեմն տանկական կայսերական քաղաքական պաշտօնեան արցնում է զբրաւկան «կառավարութեան» թէ ինքն իրաւունք ունի՞ ժամտարմիններ ուղարկելու :

Եւ ինչպէ՞ս են դատում առհասարակ քաղաքական պաշտօնեաները Համբարի մասին : Ինչպէս է մտածում տանկի ժողովրդեան մեծ ծագոյն մասը նոցա մասին . միշտ հետեւեալ կերպով է դատաստան անում՝

«Մենք Թուրքերն աշխատում ենք , քրիւտոնեաները , Հայերը նոյնպէս աշխատում են , բայց համբարի խոժանը չի աշխատում եւ չի ուղւում աշխատել : Մենք ունինք մի օրէնք , դա մեզ եւ քրիստոնեաների համար նշանակութիւն ունի . սակայն Քիւրդերի , Համբարիներ համար դա նշանակութիւն չունի , նորա անպատիժ կարող են ամէն բան անել կամ չանել : »

Տանկական մի նշանաւոր գիւղում ինձ մի դայմագամ ասում էր՝ «Ես քսան տարուց աւելի է որ այս վիրայիթում գործում եմ , սակայն մի այնպիսի անիշխանութիւն որ սկսել է զարգանալ համբարի գունդերի կազմութիւնից ի վեր եւ որ աճէն օր աւելի է զարգանում՝ երբեք չէի տեսել , Մենք աստեղ գնում ենք դէպ ի մի ամբողջական քաղաքում , Երբ առաջնեւում մի զբոլական պետ այտեղ էր գալիս , նայած նորա տնտեսական դրութեան , նորան երկուսից մինչեւ հինգ հասարակ Քրդեր էին ուղիկցում , որը նաեւ պաշտօնեաների հանդէպ չարապահաց համոտութեամբ էր պահուել իրեն , Այժմ այս մարդկանց սպայութեան տիտղոսը չնորոգելով՝ աստիճանի հպարտացել են , եւ ամենանուս հպարտութեամբ են իրենց պահում , բացարձակ կերպով այլեւս չեն հնազանդում

և՛ իրենց պատուիր զած են համարում 30—50) համարիչներին պակաս երկրում չորհրդ Գիւղե-
րում, միեւնոյնն է թէ տանկական կամ քրիս-
տոնէական, մարդկանց առուշոց եւ ծախաներին
կրկ պահանջում են, վճարումն է հարկի՝ ինչ-
պէս քաջանանթէ՝ մոռնալով Այստեղ, իմ
գիրքում հազիւ մի օր է անցնում որ մի
որ եւ է քրդական բարձր սպայ թաղման ու-
ղկիցներով չգայ, մտ 3—4 յաւախ 6—8 օր
մնում է այստեղ հրաշալի կերպով և՛ զուար-
ճութեամբ շուսյաւանում է գիւղացիներին հայ-
ւին, որի պատճառով մի մաս արդէն մուրաց-
կանութեան են հասել։»

Ո՛ր էր որ ուղէ մարդ լսել ամէն տեղ
տիրում է մի ընդհանուր դժգոհութիւն կա-
ռավարութեան դէմ որ այս պատմիչներստեղ-
ծեց։

Մի կատաղութիւն Համարիչներին դէմ, ու-
րոնց են քիչ պատուարող Քուրդը ինչպէս
աւագակներ է նկատում և՛ կարելիեցածին չափ
շարժեց հեռու է կենում, որոնք աւելի սովակլին
վախենալ են տալիս, ինչէ՛ սորաւնից յետոյ էլ
այնպէս գնաց ինչպէս մինչեւ այժմ։

Եւ երբեք չպիտի զարմանամ, եթէ Քուրդե-
րը այնտեղ վերջնապէս ինքնապաշտպանութեան
զինուով մի յեղափոխութիւն առաջացնեն։

Եւ ի վերջոյ, ինչպէ՛ս է գնդաւորական կըր-
թութիւնը Գրդեթի։ Սա յոյշաղկին կեղծ ե
մինչեւ այժմ, և՛ հաստատ է որ նման տաւ-
նեակ տարիներ էլ այնպէս պիտի մնայ Այո՛ր,
ես կարծու՛մ եմ որ պահպանելով ներկայ կազ-
մակերպութիւնը, կհսով չափ ազդեցիկ մի կըր-
թութիւն մի քանգամայն անկարելի է։ Առայժմ
Համարիչները որդարմիջ հրաքանձախներ, ա-
ռաջին կարգի վառեր են Ամենաշատը, երբ ի-
րենք զգալի մեծամասնութիւն են կազմում և՛
պատասպարում են ժայեերով և՛, մի ամբողջ
ժամանակ գրեթէ անարկին հրաքանձախութեան
յանդգնում են, սակայն մի աւելանամարտի ո՛չ
մի դէպքում կարող են զինմանալ։ Ինչ պիտի
պատահէր, եթէ մի օր Գրդեթ մտաւէն, թէ
իրենք իսկապէս իրանական ցեղէն են և՛ որ
թուրանական Թրքերի հետ բացարձակապէս
ոչ մի աղբակցութիւն չունեն, երբ նոցա մէջ
աղղաշական զլացումը գրգռելու են իրենց
մէջ թրքական իշխանութեան լուծը թօթա-
փելու ցանկութիւնը գրգռուէր, ինչն ազատու-
թիւնը վերստին ստանալու համար, սորա մա-
սին իրենք չեն մտածում։ Առժամանակ զորա
համար պակասում է մի գլխաւոր գրգիռ, մի
անձ, որ սակայն եւ այնպէս ամէն ուր կարող է
յայտնուել, որ յաւիտեան իբար դէմ թշնամա-
ցած ցեղերը միացնէր։ Այդպիսի օրինակներ
մենք արդէն տեսել ենք, մի քանի տասնեակ
տարիներ առաջ հոյակաւոր իրաւատու լլա չեխը մի
մեծ քրդական բանակ էր կազմել, որով եւ յար-
ձակուեցաւ Պարսկաստանի վրայ և՛ Արքեբջա-
նի կէտր վերոյիշեալ նպատակին համար տի-
րեց, այնտեղ մի քրդական թագաւորութիւն
հիմնուեալ համար, եւ թէ մի այդպիսի դէպքում

միջին թուով լատ գնեաւ մի քրդեր թրքական
գնդերին մեծ զօնաւորութիւններ կարող են յա-
րու ցանել, այո՛, լեռներում մինչեւ անդամ չաւ
վտանգաւոր կարող են լինել, սա չաւ պարզէ։
Մուշից, Տաւաշապարի ճանապարհով, Բուխ-
նըքի հարթավայրերով ճանապարհորդեցի դէպ
ի էրզրում, Նոյնմերի (ինչ էր երբ եւ Կարա-
բիլիս հասարկ ինչօրը, ինչպէս մենք ժողոված
էինք 6 ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուած
հայկական Սիդիկան մեծ գիւղը համայն, բայց
ստիպւում է ինչք մեղմից։ Ճամ հեռու քրդական
նրաններ գիւղում գիշերել և՛ սա մեր թագդիցն
էր, որովհետեւ Սիդիկանում, ինչպէս յաջորդ
օրը ցոյց տուեց, մեզ համար չաւ վատ պիտի
լինէր։ Այսինքն հէնց նոյն գիշերը Սիդիկանը
հայ ապստամբներին մի մեծ խմբի օժեկանն էր
որոնք թերեւս զուարճութեան համար մի քանի
գնդակներով ողորմելու էին ինձ ընկերացող
զինուորական խմբակը։

Ինչպէս յետագայ քննութիւնները ցոյց
տուին, այդ օրերում հայ ապստամբներին ԱՍՍց
աւելի մի խումբ հաւաքուել էր առաւելուն
սանմանադլխում Տաճկաստան անցնելու նպա-
տակով և՛ որովհետեւ նոցա չաւ զօնաւոր էր
եղել տաճկական փոքրիկ գնդաւորական խմբ-
քերով ողողուած Ալաշկերտի հարթավայրերով
աննկատ անցնիլը, ուստի եւ վճռել էին մա-
սերի բաժանուել և՛ երկու մեծ մասով, ապարի
օրերում դէպ ի հարաւ անցնիլ։ Նոյնմերի 6-
7ի գիշերը, առիթ կէսը (5) հողուք բաղկացած
անցնել է սանկական սանանքը եւ Հայոց
Սիդիկան գիւղում զազար առնում, ուր ապա-
ստամբները հայ գիւղացիներին կողմից հրաբար
ընդունուած են և՛ պատուաւորներ։ Յետոյ ե-
ղել են մեծ քանակ լքել, որոնք ցոյց էին տա-
լիս որ Սիդիկանի գիւղացիները ապստամբներին
կերակրելու համար չաւ ուղարներ էին մուր-
թել, ինչպէս այս բոլորը աննկատ կերպով
Սիդիկանում կարող էին սնցնիլ, իսկապէս
ինձ անհասկանալի է մնում, որովհետեւ այդ-
տեղ կանոնաւոր կերպով մի պահակաւոր ուղկայ
7 զինուորից բաղկացած են ամենաքիչը։ Հատ
էլ ժամատարմերը Հաւանականաբար Սիդի-
կանցիք ապստամբներին պատմել էին, թէ
3—4 քիլոմետր հեռու գտնուող նրաններ հա-
յեր մի քրդական պետի բռնակալութեանն են
մատնուած, ինչով զուտ անուշով, որ մի քանի
տարիքի ի վեր այդ գիւղում հաստատուելով
սովորութեան համեմատ գիւղը սեփականաց-
րել է, եւ Հայերը հնթարկուած են նորա քերոզ
ժողանների կամապակասութեան։ Որովհետեւ
միայն իրենց հարաւահարաւած հայերն ակիցնե-
րի գլխից չարչարողները լուծելու ձգտումն
է լուսաբանում ապստամբներին վերջին անպա-
տեհ որդու մնելը։

Նոյնմերի 7ի առաւօտեան ֆէդայիները քա-
չուեցին նրանների ուղղութեամբ և՛ առաւօտ-
եան ժամը 11ի մօտեցը իմ կարաւանով Սիդի-
կան մտայ, ուր դէպ ի արեւելք ճանապարհ
հորդելու պատրաստ մի հեծելազօրքի ջոկատ

կար եւ վեց հեծելազօրքեր Թոփրազկալայից եկել էին, որոնք ինձ ընկերացող զինուորական խմբերի մի մասը փոխելու էին Մինչդեռ ես հարկաւոր պատասխանութիւններն էի տեսնում արեւի բարձրութիւնը ու Սիդիկանի աշխարհաբարական լայնութիւնը որովհետեւ համար, իմանձրի կողմից մեզ էին հասնում միացած հրացաններէր պայթիւններ, եւ որ միշտ աւելի արագանում էին Մերնը բարձրացանք խճիթների տանիքների վրայ՝ հրացանաձգութեան նպատակը հասկանալու համար, սակայն ծուխից ուրիշ ռէնչը չէինք նշմարում, Սիտիկանցի Հայերը, որոնց ես հաւանական պատճառով մասին հարցնում էի, կարծում էին մի ուրիշ քրդական ցեղի յարձակումը լինել այնտեղ ընտելող Դերվիշ աղայի վրայ եւ կարծում էին դորանով ամենից լաւ կերպով ճարտագիտներին երկար հարցափորձ անել չտայ, Բայց ի զարմանս նոցա ես պատասխանեցի՝

«Այո՛, օտար Գիւրգեր հրացան եւ արձակում Դերվիշ աղայի վրայ, որի ժամանակ մի տասնետակ Հայեր կը սպանուին, եւ վախճանն էլ այս կը լինի որ գիւրգը կը թալանին, Դե՛հ, ես այդ չպիտի թողնեմ, այլ մի զինուորի հետ այնտեղ եմ գնալու անձամբ համոզեմ Գուրգերի ընթացքին ։ Ինձ չտես հանելի է որ մի անգամ ես մի աղջկան արշաւանքի վկայ լինեմ, եւ ճշմարտութիւնը ճշմարտ հազարգեմ » ։ Այս բանի վրայ խորհեցի ինձ ուղեկցող հեծելազօրքէ իմացներին, ինչպէս եւ ժամգարմաների սպային, իրենց մարդիկը հեծցել տան եւ ինձ հետ իմանձր ուղեկցել տան, Սիդիկան գնալու վրայ էինք, որի պետերի ծեսը կէտ, որ եւ մեր մարդկանց մի երկար պատմութիւն սկսեց պատմել, Իմ հարցին, թէ այդ ծերունին ինչ է ուղում, ինձ պատասխանեցին, թէ նա պատմում էր որ այնտեղ իմանձրներն էին ինչպէս աշխարհաբար հրացաններ էին արձակում, հեղջ ախպէս որ կարծես թէ փամփուշտները ոչինչ արժէին, ։

« — Եւ որովհետեւ սա իմանում ծերունին ։
« — Նա ստում է, թէ այս առաւօտ Դե՛հ զիւղից ցածրացել է մի խումբ Գրգերի հետ, որոնք հարսը իմանձր են բերել եւ ճանապարհին էլ հրացան են արձակել » ։

« — Եւ որովհետեւ ծերունին ։
« — Բայց նա բոլորովին Հայի նման է » պատասխանեցին ։

« — Օ՛, ոչ, սաացին, նա մի Գուրգ է ։
Դորա վրայ ճանդառաւ իմ թողնեցի իմանձր երթալու ծրագիրն, որովհետեւ ոչ մի արտօմակ չունէի իր մանրամասնութիւնով ինձ քաջանում մի քրդական հարսանիքի համար կէս օր կորսնցնել ։

Սակայն ինչպէս յետոյ յայտնուեցաւ ծերունիին բոլոր պատմանքները սուտ էին, եւ ինք ծերունին էլ բացարձակապէս ոչ թէ Գիւրգ այլ Սիդիկանցի մի Հայ էր եղել ։ Սիդիկանցիք

սակեռն յարգելի պատճառներ ունէին ինձ իմանձր գնալու մտքից հրաժարեցնելու, ուր պատմամաներին հանդիպելու էի, որովհետեւ մի կողմից ինձ կարող էր մի բան պատահել — այստեղ պիտի նկատուի, որ պատմամաները միշտ աշխատել են ճանապարհներով վրայ դրել եւ կերպ ճարտագիտ ճանապարհներ չպատահել, դաւանով նոցա համակրանքը չկոտորելու համար — միւս կողմից ինձ ընկերացող զինուորներն ու ժամտարմաները Դերվիշ աղային եւ իմանձրում բնակող Գրգերին, որոնց ֆէզայիները մորթիւնու նպատակը ունէին, օգնութեան հասնելով ապատմաների հետ կոտել էին բռնաւելու ։

Ինչպէս վերջը իմանձրի ձեռքակալուած ուսուցչի սառնանքից երեւում է, ահա թէ ինչ է անցկացել այն ժամանակ, պատմամաները իմանձրին են մտնել նորայն չըլապատելու նպատակով՝ Գրգերու փախուստը արդիւնէր համար, սակայն Դերվիշ աղան նոցա կանուխ նկատելով իսկյն մի հեծեալ սուրհանգակ ուղարկեմ ժամ 2) զերմութեան հետադարձ վրայ գտնուող Թոփրազկալայն, այնտեղի գալմագամին ֆէզայիները երեւան դալը սուղեկացնելու ։ Ապատմամաները թեպէտեւ սուրհանգակին հետապնդել էին, սակայն իրենք հետադարձ են նա ձիով յիշուեան համար չէին արդող լուին ։ Արդե՛հ կասկած չկար, որ մի քանի ժամից տաճկական զինուորներին եւ ժամգարմաների գալուտը սպասուում էին ։ Ճէլֆայիները յայտնում են իրենց ծրագիրը հայ գիւրգացիներին, որ կայանում էր արահարթների միջով դէպ ի հարաւ մինչեւ Մուշի հարթավայրը անցնել, այնտեղ Սևորեան խմբին միանալով, դէպ ի անմատոյց, դորա համար էլ միշտ պաշտպանուելիք, Դաւորիկի լեռները, Մուշից հարաւ յաշուի, ու մի հայկական թագաւորութիւն են հիմնելու եւ Սևոր բաշան էլ թագաւոր է բնորոշելու ։ Գիւրգացիներին հրաւիրելու իրենց դէպ ի հարաւ արշաւանքին միանալ, բայց եւ նախ օգնել իրենց Դերվիշ աղային եւ իր ընկերներին, իրենց չարաբողոքներն ու արեւել ծնողներին, անգիր աշխարհը ուղարկել ։

Եւ երկաթայական միամտութեամբ գիւրգացիները հրճաւանքով այս խնդիրը զգալաւորին համաձայնում են, զինուում են պատմամաների բերած անհամար հրացաններով եւ ֆէզայիներէ հետ միասին սկսում են Դերվիշ աղային ուսուցը փակուած Գրգերի դէմ կռիւի, այսինքն Դերվիշ աղային, նորաբողբոր, որ Համիդիէի «էյ-դընաւե» էր, եւ չորս ծառաների գէմ, Գրգերը կրակին պատասխանում էին քանի զեռ կարող էին, սակայն քիչ ժամանակից նոցա մեծաշահութեամբ յաղթուելով սպառնեցան Սուլայն հրացանաձգութիւնն էր, որ մենք դրացի Սիդիկանում առաւօտեան ժամը 11-ին լուցնելու ։

Այս միջոցին Սիւլիկերով զայնպէս ամենայն փութիւթոտութեամբ քանի ժամգարմաներ հաւաքել էր, որոնց հետ ինքն էլ, ընկերացած մահ մտակարան իրեն մեծամեծներով — որոնց թւում Բեխելու վաշայի որդին Իսհակ պէյը —

անապարհօք դէպ ի ինաններ է ձեռնարում, և այնտեղ ապաստանները դէմ կուտելու համար, Մակաւոն ֆէզայիները եւ նոցա միիոցաւ զինուած գիւղացիները փոխանակ Բորդերի յաջող պատուաբեց յետոյ մտաւակայ սարահարթները զիմեւու, գիւղերն մէջ եւ գիւղին չուրջը աշխատել էին որքան կարելի է ամրանալ: Մէկ խաւոր տիրել էր գիւղին, մի ուրիշը գործում էր գիւղին բոլորովին կապած մի բլուրի վրայից, մինչդեռ մնացածները գիւղի միւս թեւերն մօտ վառելալիտայտերի մեծ դէղերի յետեւում ամրացել էր: Սկուռեց մի երկարժամանայ հրացան, նաձգուեցին որը սակայն անհետեւանքանցաւ: Ճաշից յետոյ երկու մամ հեռոււորութեան վրայ գտնուած Մոլլա-Սուլէյման գիւղից քանի գինուորներով օգնութեան հասաւ հետեւակ զինուորների հարկարափառը Սիւլէֆէյումին: Մինչեւ այդ ժամանակ զեռ շարունակ ակար էին կառավարական զինուորական խումբերը ֆէզայիներին հանդէպ: Միայն երբ մարտ ուժի մօտերը թուրազգալէի հեծեալ ջոկատը եւ երեք մամ հեռու Դուլթաղի զինուորները հասան, ֆէզայիները այլեւս յարմար համարեցին դէպ ի սարահարթները քաշուել: Անբողջ կուրուստը թրքերի կողմից, մեռածներ՝ իսհակ պէյը եւ չորս հետեւակ զինուորներ, վիրաւորուածներ՝ ժանդարմների քի մասնակցաւ եւ չորս զինուորներ, իաց ի սոցանից հինգ ձիեր էին սպանուած: Հայերի կողմից սպանուածներ ֆէզայիները եւ երեսուց զինուած գիւղացիներ սպանուեցան, բնական է ամենամեծ մասը սոցա դէպ ի սարահարթները նահանջելու: Մի ֆէզայի էլ ձերբակալուեցաւ: Թէ արգիւշ մնացած մասը միմիայն Մուշ հասնելու է, բաւական հարցական է երեւում, որովհետեւ Բորդերը, ինչպէս արեւնուշտ շներ ամէն կողմից որսի են դուրս գալիս սոցա վրայ, մասնաւորապէս ուռուական գեղեցիկ զինուորական հրացաններ ձեռք ձգելու համար, որոնց հատը արեւոյց 450—500 մետրի արժէք ունի: Յամէ նախ դէպ ապաստանները արեւտեղ այլեւս Սեւորքի խումբը չէն գտնելու, որովհետեւ ճնշի միեւնոյն օրը՝ երբ ինանները կտրի պատահեց, նոյնպէս Սեւորքը գրեթէ իր բոլոր բնիկներով սպանուեց:

Ինչպէս ասացինք տաճկական կառավարութիւնը այս վրդովումները միմիայն ժանդարմների եւ կանոնաւոր զօրքերի օգնութեամբ կարողացաւ խեղդել, հրաժարելով Համիլիէի աւազակների օգնութիւնից: Երբ յաջորդ օրը բոլոր այս պատահարները Բուրդերի իմացան, մեծամեծ հոտանքներով սկսեցին թափուել մահմետական երեք պէյերի մահուան վրէժը որքան կարելիէ չափ անմահականից եւ անպատւական Հայերից լուծելու եւ ամէն բանից առաջ որքան կարելի է շատ թալանելու: Ընդհանուր անբարոյ պատեց Արալիւրտի ըրջակայ հայ գիւղացիներուն, եւ բնակիչները իրենց ամբողջ ինչօրերը թողած սկսեցին փախչել դէպ ի թուրքալիտա: Աւելորդ է ասել, որ երբ խեղճերը

իրենց գիւղերը վերադարձան անհետում մերկ պատերից ուրիշ ոչինչ չգտան. քաջ Բուրդերը ամէն բան կամ սրբից տարել էին եւ կամ չընչացրել: Ենթադրուեց որ գեղացիները ամէն բան բոլորովին նորից են սկսելու:

Ի միջի այլոց կառավարութիւնը նախադրուեց թուրքները էր ձեռք տանլ Բուրդերի միջ յարձակութիւնների առաջին տունը, մասնաւորապէս նոցանից կապուած եւ Արալիւրտի Հայերից շատ վախցուած մեծ կոտորածի համար: Սրերնակի համար, այն հայկական գիւղերում, որտեղներում ամենից աւելի երկուլալի էր որ մի ջարդ կը լինի Բուրդերի կողմից, այդպիսի տեղեր զինուորական ջոկատներ ու զարկուեցաւ քրիստոնեաների պաշտպանութեան համար: Եւ երբ նոյններէ ծի չուրքը քաղաքի օրը մի մեծ քրդական խումբէն կիւ-թիֆէ հայ գիւղի առաջին յայտնուեցաւ, բնակիչները սրէ անցկացնելու եւ տրւները թալանելու, եւ երբ այնտեղ ուղարկուած հեծեալազօրքի սպայի պահանջին չանստով չհեռացան, մի կարճատեւ հրացանաձիւթներ սկսեց մի կողմից զինուորներէի եւ միւս կողմից Բուրդերի եւ Համիլիէիներէ միջեւ, որի մասնանակ մի Բուրդ եւ զինուորները մի ձի սպանուեցան: Հակառակ սակայն այս բոլոր նախազգուշակման միջոցներին կառավարութիւնը անկարող էր արդիւնէ ինքէ այստեղ կամ այնտեղ մոլորեալ մահմետականները ծածկապէս մի հայ էին սպանուած, ապրին ու ինանները եւ Սիւլիֆէյանցի գիւղացիները, որոնց դէմ բնականաբար իշխում էր չափաքանց դատութիւն: Սակայն Հայերի կողմից վառեցուցած տոկոսից ջարդերը տեղի չունեցան, որի համար շնորհակալ պիտի լինել էրզրումի մարզաւել վալի Ռաուֆ փաշայի ձեռնարկած միջոցներին:

Երբ սա ձերբակալուած ֆէզայից հարցու-վորած ժամանակ տեղեկացել էր ուռուական սահմանապահի գիւղերում գտնուած ֆէզայիների երկրորդ կէտի մասին, հաղորդել էր այս սեղեկութիւնը էրզրումի ուսական բնոջանուր հիւպատոս Մաքսիմովին՝ խնդրելով որ Տփլիսի սեղեկացիէ որ ուսական կողմից զազաբեցնեն խումբերի անցնելը, որոնց մէջ մեծ կոյր մարդիկը դէպ ի Տաճկաստան անցնելով իրենց մահուան են դիմում: Այս քայլի հետո՝ ւանքէ մասին ոչինչ լուեց, որովհետեւ ինքէ ոչ եւ իմ ուռուական բարեկամների միջոցաւ ուռուական կառավարութեան կողմից մի այդպիսի արտակարգ կարողութիւն մասին անշուշտ կ'իմանայի Հաւանականաբար ապրել տամբները թեկադրուած են միայն մի քանի ամիս սպասելու եւ յետոյ Տաճկաստան անցնելու համար:

Ի միջի այլոց այս բոլոր պատահարները չօչափելի կերպով ապացուցանում են, որ Լոնտոնի յիւզափոխական կոմիտէն իր գործ դըրած ամբողջ խաղովութիւններով բացառաբար Բուրդերի գործն է հողում, այս բանից է նր-

պատուով որ աշխատանքը արհամարող, (աւագակա) ապակետական ժողովուրդը Թուրքի և գոտեմով հայկական գիւղերը թաղանթով՝ ապրեւում համար անհրաժեշտը առանց նեղութեան հայթայթել :

ՏՐ. ՎԱԼԴԻՄԻՐ Բեկչ

(«Յարգեթուրթը Զայթուկ», 1900, Թիւ. 5, 8, 10)

ՄՈՌԻՍ ՊԱՌԵՄՆ՝ «ԵՐԿԱՅ»-Ի ՄԱՍԻՆ

Ազգայնականութեան գաղափարը Զատագովող յօդուքէ մը զոր Սոխո Պառն հրատարակած է «ԱՐ Ժուրնալ»-ի մարտի 18-ու յին մէջ. կը թարգմանենք հետեւեալ հատուածը ու Քորանացի գրագետը կը պանծացնէ Ս. Ղա. զարու վանքն ու «Տէրբան Երկաթ»-ը իբրեւ «ազգայնական» մեծ ուժեր :

... Ս. Պ. իսկ իսկական ժողովքէն զուրս ելլելու, գիշերին մէջ միայնակ, միտքս կ'առջնորդուէր զէպի ի աշխարհիս ամենահետաքրքրական վայրերէն մէկը, որքազան վայր մը ապտոկովապէս, ուր արմատախիլ եղած եւ տիւեղերքին չորս կողմը ցրուած ժողովուրդի մը պատգամաւորները կ'աշխատին պահպանել, կամ՝ աւելի ճիշդ, ստեղծել իրենց ազգայնութիւնը, իրենց հասարակաց գիտակցութիւնը : Աշխարհիս ամենէն գեղեցիկ բնապատկերներէն մէկուն մէջ, վենետիկեան լճակին վրայ, Ս. Ղազարու հայկական վանքն է այն :

Իոյրը զբոսաշրջիկները անոր սքանչելի տեսարանը կը ճանչնան. արեւը մայր կը մանկ եկեղեցիներու հաւ Ս. Մարկոսին գմբէթները լուսալաւով : սեւ կոնտուրները արծաթէ շուրջերուն վրայ կը շրջին. պալատները կ'երկարին Սքիւպոնի զարդաքին վրայ : հանրային պարտէզներէն եւ Լիտոյէն ծառերն ու գալարիքը Ագրիականին մէջ կը հակին. հեռաւոր գանգալատուհներէն «Ալիք Մարիա»ն կը հնչէ : եւ այս ամբողջ գեղեցկութիւնէն թիթեւ տենդ մը կը բարձրանայ :

Բայց ազգայնական տեսակէտով, այդ Ս. Ղազարու կղզեակին գեղեցկութիւններն ու տնկերը մեզի աւելի կարեւոր պիտի երեւան : Վանքը որ մտն երկու գրեթէ ր կեր այդ փոքրիկ հողին վրայ կը գտնուի, զինք պաշարող թոյլ հնչատներու ու շաղկապութիւն չի դարձներ երբեք : Իր բնակիչները, հայ բնիկ տիկզուներն, զիրենք կը նուիրին իրենց

մէկ քանի հարիւր գետտուի հայրենակիցներու դաստիարակմանը գործին : Վարպետ ու աշակերտ, երեսակալութեամբ կ'ապրին Հայաստանի անհաւասար, ա' յնչալի ցուրտ ու ա' յնչալի տաք, կլիմային ներքեւ Երազներու ատեն թնշ պէս պիտի գտնեն, քանի որ անասնաւոր աշխատութիւն մը կը գրաւէ զիրենք, եւ այն ուրիշ բան չէ բայց եթէ ստեղծել, պահպանել, կամ եթէ կ'ուզէք վերագտնել հայկական ազգութիւնը :

... Տեսայ իրենց աշխատանքը. տպարան մըն է, իրենց շքեղ մատենադարանին մէջ հայ ժամանակագիրներու ձեռագիրները հաւաքած են : Ահա ստուգե՛ք են իրենց ազգայնականութեան բոլոր միջոցները :

Իմ ամենէն սիրելի բարեկամներէս մին, նշանաւոր գրագետ մը, խանգալաւ հայրենասէր մը, այն երիտասարդ Հայը որ «Թըվիւ տէ Թըվիւ»-ին մէջ «Տէրբան Երկաթ» ստանուումով օսմանեան պետութեան աշաղան ցեղերուն վրայ առաջնակարգ ուսումնասիրութիւններ կը ստորագրէր, իր հայրենակիցներուն մասին սա տողերը կը գրէր : «Թէպէտ ամէն տեղ իրենց կ'ընկերանար միշտ կոնոտուած ու միշտ արիւնտուած հայրենիքի մը յիշատակը, անոնք յամբար իրենց պատմութիւնը կը մոռնային. Իտալիոյ մէջ արդէն իտալերէն կ'ընդգրկէին, Տաճկաստանի ու Պարսկաստանի մէջ կը թողնէին որ իրենց լեզուն ապականի բարբարոս աստիճաններու խամոտ բոցով » :

Ս. Ղազարու Ակադեմիան լեզուն պահպանած եւ պարոյններով զայն արարած է, իրենց գրքերը, յիշեցնելով Հայերուն իրենց ծագումն ու անցեալը, նախ եւ առաջ արթնցողին ուղղային գաղափար : Դպրոցներն ալ տարածեցին զրօականութեան ու հայրենիքի պաշտամունքը : Ս. Պա. զարուի մշտնադասին մէջ է որ ստեղծուեցաւ Հայոց հայրենասիրական մատենադարձութիւնը :

... Ս. Ղազարու վանքին դաստիարակութեանը կարելի է մեղադրել անոր շնչուած կոնտակտի նկարագրերը եւ շատ պատմական մշտահոգութիւնները. երիտասարդ Հայերը, նորերը, իր նկատին թէ այն գիտական կրթութիւնը զոր Թիֆլիսէն ընդունած են՝ մասնաւորապէս թանկագին եղած է ազգայնական մտածումն : Հայրենիք մը ձեռացնելու համար, յիշատակներու ժառանգութիւն մը պէտք է : վենետիկ Ս. Ղազարու զայն կ'ընծայէ Հայերուն սպասած ապքէն նաեւ ծրագրեր մը